

EEN PORTFOLIO VOOR INTERCULTURELE COMPETENTIES

Zoektocht naar een referentiekader interculturele communicatie

[Paul Catteuw & Marleen Coutuer¹]

De meeste mensen associëren het woord 'portfolio' onmiddellijk met een grote kartonnen map waarin kunstenaars en modellen hun beste werk of foto's opnemen om potentiële klanten en werkgevers van hun kunnen te overtuigen. Het portfolio is een soort curriculum vitae waarmee de artiest toont wat hij (of zij) in zijn (of haar) mars heeft. Toch is een portfolio ondertussen veel meer dan dat. Sinds enkele jaren heeft het begrip ook zijn intrede gedaan in de onderwijswereld, bijvoorbeeld in het vreemdetalenonderwijs. Met een portfolio kan een student zijn competenties in één of meerdere vreemde talen bewijzen en op die manier een toekomstige lesgever of werkgever van zijn talenkennis overtuigen. Sinds kort zijn portfolio's ook in andere vakgebieden aan de orde. De interculturele communicatie is daarvan een voorbeeld.

DE RECENTE GESCHIEDENIS VAN EEN TAALPORTFOLIO IN EUROPA

Eind jaren 1990 ontwikkelde de Raad van Europa een Europees Taalportfolio (ELP)² dat werd gelanceerd tijdens het Europese Jaar van de Talen (2001)³ om in Europa de meertaligheid en het multiculturalisme te bevorderen. Aan deze publicatie was een hele evolutie voorafgegaan. Aan de basis ligt de ontwikkeling van het *Common European Framework of Reference for Languages* (CEF)⁴, het Europees Referentiekader voor Talen dat vanaf het begin van de jaren 1990 vorm kreeg. Dit raamwerk biedt de taalleraar en -student een gemeenschappelijke basis voor het uitwerken en studeren van cursussen, taalboeken, richtlijnen, ... binnen Europa. De Raad van Europa tracht immers een grotere eenheid te bereiken tussen zijn lidstaten, bijvoorbeeld door gemeenschappelijke acties in het culturele veld op het gebied van (vreemde) talen.⁵ Door de toegenomen mobiliteit in Europa en de intensieve samenwerking voor onderwijs, cultuur, wetenschap, handel en industrie is er veel meer internationale communicatie. Daardoor is talenonderwijs onontbeerlijk. Het moet bovendien gecombineerd worden met respect voor de identiteit en de culturele diversiteit van de inwoners. Om dit te bereiken is het leren van talen een levenslang proces dat via het onderwijs moet worden begeleid. Gemeenschappelijke beheersingsniveaus stimuleren enerzijds de samenwerking tussen instituten in verschillende

Tijdens de workshop van 30 mei 2005: (van links naar rechts) Paul Catteuw, Marleen Coutuer, Karin Verhaest, Mieke Goris, Alice van Kalsbeek en Carine De Meester. Foto: Katrijn D'hamers.

landen en anderzijds leveren ze een duidelijke basis voor de wederzijdse erkenning van taalkwalificaties. En juist die laatste reden is erg belangrijk. In het verleden is meermaals gebleken dat de kwalificaties in de verschillende staten enorm verscheiden zijn. Om het hoofd te bieden aan die problemen, die in federale staten met diverse regio's en talen ook aan de orde zijn, werd op initiatief van de Zwitserse federale regering in Rüşchlikon⁶ een symposium gehouden. De deelnemers legden op dat symposium de basis van het CEF voor het leren en evalueren van vreemde talen op elk

mogelijk niveau. Het CEF⁷ moest allesomvattend zijn op gebied van communicatieve vaardigheden, maar het moest tegelijkertijd transparant en coherent zijn voor de gebruiker. Voor vijf vaardigheden – luisteren, schrijven, lezen, spreken (interactie en productie) – zijn er zes verschillende beheersingsschalen die als referentie worden gebruikt. Deze schalen zijn *Basic User (A1 Breakthrough en A2 Waystage)*, *Independent User (B1 Threshold en B2 Vantage)* en *Proficient User (C1 Effective Operational Proficiency en C2 Mastery)*. Voor elk van deze taalniveaus zijn de descriptoren in het CEF beschreven om het niveau van de gebruiker vast te stellen. De descriptoren detailleren de holistische beschrijving van een niveau, ze kunnen onder meer gebruikt worden voor zelfevaluatie. Daarnaast creëerde de Raad van Europa een belangrijk tweede instrument als toepassing: het Europees Taalportfolio (ELP). Het is een snelle manier om het juiste niveau van een gebruiker zonder veel bijkomende proeven in te schatten. Nieuw hierbij is dat naast officiële bewijzen zoals diploma's en certificaten, ook gegevens over informeel leren kunnen worden opgenomen. Het is dus een uitbreiding van de gewone diploma's en certificaten. De volgende stap is de nieuwe Europass⁸ die een belangrijk instrument zal worden om vaardigheden en competenties te documenteren met het oog op studie of werk in Europa.

HET EUROPEES TAALPORTFOLIO: VORM EN INHOUD

Het Europees taalportfolio heeft verschillende doelen: de meertaligheid en de dialoog tussen de culturen bevorderen, de mobiliteit in Europa vergemakkelijken, de culturele diversiteit behouden en versterken, het autonome leren stimuleren en het levenslang talen leren bevorderen. Een portfolio is een krachtig instrument dat eerder en elders verworven competenties (EVC's) documenteert en bewijst aan de hand van documenten, reflectie en feedback. In elektronische vorm is het een informatiemanagementsysteem. Een portfolio kan verschillende functies hebben, afhankelijk van het doel waarvoor het instrument wordt gebruikt. Een presentatieportfolio is een map met finale versies gekoppeld aan het onderdeel paspoort waarin de portfoliosamensteller zich voorstelt. Dit is nuttig voor docenten en werkgevers. Een ontwikkelingsportfolio is vooral voor de leerder bedoeld die de eigen vooruitgang kan opvolgen, plannen en bijsturen. Reflectie staat in ieder geval centraal. Aan de hand van een beoordelingsportfolio kan de lector de student volgen, begeleiden en formatieve feedback geven. Een dergelijk portfolio kan ook voor summatieve doeleinden⁹ worden gebruikt. Het ELP bestaat idealiter dus uiteindelijk uit drie delen: een paspoort, een biografie en een dossier.

WAAROM EEN PORTFOLIO VOOR INTERCULTURELE COMPETENTIES?

Het portfolio in het hoger onderwijs “verwijst (...) naar instrumenten die gemeenschappelijk hebben dat ze de unieke ontwikkeling van de student of het resultaat van die ontwikkeling zichtbaar maken”¹⁰ op een bepaald tijdstip. Dit werkt kwaliteitsverhogend voor het onderwijs. Tegelijkertijd begeleidt het portfolio de ontwikkeling van de competenties van de student en maakt dat ontwikkelingsproces transparant. Het is voor hem een vorm van zelfgestuurd leren. Voor het verwerven van interculturele competentie lijkt het bijzonder geschikt.

De westerse samenleving is op korte tijd naar een zeer diverse en multiculturele maatschappij aan het evolueren. Die evolutie heeft zelfs meerdere facetten. Aan de ene kant leven we in een land met meer dan 8 % geregistreerde allochtonen¹¹, een cijfer dat trouwens steeds maar stijgt.^{xii} Het houdt bovendien geen rekening met de allochtonen die in de afgelopen decennia de Belgische nationaliteit hebben aangenomen. Anderzijds komt de bevolking ook buiten de eigen grenzen steeds meer in contact met andere culturen, hetzij als toerist, hetzij als beroepsbeoefenaar in veelvuldige internationale handelscontacten. En dat niet enkel met naburige culturen, maar ook met culturen die verder van ons af staan.

Voor een toerist volstaat het waarschijnlijk om een goede toeristische gids aan te schaffen en zich de *do's en don'ts* van de te bezoeken regio eigen te maken om een zorgeloze vakantie zonder al te grote culturele conflicten tegemoet te gaan. Voor een beginnende professional ligt dat echter anders. In internationale bedrijfscontacten gaat het niet alleen om de *smalltalk* van het vergelijken van prijzen en gebruiken. Er staat veel meer op het spel. Die beroepsbeoefenaar moet in staat zijn om op een correcte interculturele manier met zijn handelspartners om te gaan. Van die omgang hangt heel vaak het succes van een contract af. Ondanks de groeiende interesse voor interculturele communicatie is de beginnende beroepsbeoefenaar niet opgeleid voor dit soort van communicatie. Tot op heden kregen mensen weinig training op dat vlak, men ging uit van het credo 'Al doende leert men.' Het mag dan nog zo zijn dat sommige zakenlui door een intuïtieve aanpak of door ervaring succesvol zijn, toch is er voor de meeste mensen een nood aan coherente training op grotere schaal. Men kan via specifieke opleiding en training deze interculturele competenties verwerven.

Een opleidingsonderdeel als Interculturele Communicatie¹³ kan deze lacune perfect opvullen. Aangezien er in de onderwijswereld een duidelijke verschuiving is naar competentiegericht onderwijs werd er gezocht naar een intelligente methode om het nieuwe opleidingsonderdeel Interculturele Communicatie zo hedendaags mogelijk aan te brengen. We kozen voor een 'portfolio'. Bij het portfolio is het leerproces duidelijk en reflecteert de leerder over zijn vooruitgang. Bovendien maakten we gebruik van alternatieve evaluatiemethodes, waarbij wel eens gesproken wordt over de assessmentcultuur, met *buzzwords* zoals *self-assessment*, *peer-assessment*, *portfolio assessment*. Bij deze vormen van evaluatie gaat veel aandacht uit naar reflectie over de eigen competentie en het eigen leerproces. Wie reflecteert leert zijn sterke/zwakke punten kennen. Wie die onderkent, kan er ook iets aan doen.

EEN INTERCULTUREEL REFERENTIEKADER

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat de taalportfolio's kunnen terugvallen op een algemeen aanvaard Europees Referentiekader (CEF). Dat referentiekader is de basis voor de 65 portfolio's die op dit ogenblik door de Raad van Europa zijn gevalideerd.¹⁴ In de basistekst van het CEF wordt herhaaldelijk naar de interculturele component van het talenonderwijs verwezen.

Voor interculturele competentie bestond er echter tot voor kort geen uitgewerkt referentiekader, zoals ook Michael Byram opmerkt.¹⁵ In de literatuur waren wel competenties beschreven, maar vaak stonden ze geïsoleerd of werden ze erg theoretisch

benaderd. Er was dus een absolute noodzaak aan een dergelijk referentiekader. De redenen voor die noodzaak zijn precies dezelfde als bij het CEF en het taalportfolio. Het bevorderen van wederzijds begrip tussen de Europese burgers, en bij uitbreiding van alle wereldburgers. Het respect en de tolerantie voor de diversiteit aan culturen is daarin een centraal gegeven. Een intercultureel referentiekader moet transparant zijn, moet duidelijk maken wat de bezitter van een eventueel portfolio kan en kent op het gebied van interculturele vaardigheden. Die internationale transparantie zorgt ervoor dat iedereen op dezelfde manier tegen de interculturele competenties aankijkt. Een dergelijk referentiekader maakt op die manier een grotere mobiliteit en, bij juist gebruik, een correct intercultureel contact mogelijk.

In de zoektocht naar een referentiekader hebben we het initiatief genomen om een werkgroep¹⁶ op te richten. De deelnemers kwamen uit Vlaanderen en uit Nederland. Ze zijn allemaal professioneel bezig met interculturele communicatie. In een eerste vergadering werden vooral ideeën uitgewisseld in verband met bestaande werkmethodes.

Tijdens de voorbereiding van dit overleg leerden we overigens het INCA-project¹⁷ kennen. Dit Europees project creëerde een eigen referentiekader voor interculturele competentie, een batterij *assessment tools* en een portfolio voor het inschatten van interculturele vaardigheden die gelinkt zijn aan taal en beroepsgerichte competenties. Daarnaast zijn ook andere mensen hiermee bezig. Naast Michael Byram, Bella Gribkova en Hugh Starkey¹⁸ legt in Vlaanderen Lies Sercu¹⁹ een degelijke basis voor een mogelijk referentiekader. Het is evident dat de werkgroep in zijn zoektocht naar een gemeenschappelijk referentiekader voor Nederland en Vlaanderen in de toekomst rekening zal houden met genoemde projecten en publicaties. Wat we met de werkgroep uiteindelijk willen bereiken, is het verzamelen van de kennis en de ervaring van de leden op het gebied van Interculturele Communicatie en het praktisch toepassen van de inzichten aangereikt door het werk van bovenstaande projecten en mensen. Het al bestaande dus te integreren en van daaruit een visie te puren om de eigen problemen op te lossen.

IN AFWACHTING: EEN OPERATIONEEL REFERENTIEKADER

Voor de implementatie van het INCA-project tijdens het academiejaar 2004-2005 was het in oktober 2004 echter te laat. Om onmiddellijk aan de slag te kunnen met het opleidingsonderdeel Interculturele Communicatie (binnen de opleiding Office Management in de Karel de Grote-Hogeschool, Antwerpen) stelden we daarom een (voorlopig) referentiekader op. Dat gebeurde bewust in verschillende stappen. Daar was ook duidelijk ruimte voor binnen de hogeschool, omdat het een nieuw opleidingsonderdeel betrof en omdat de hogeschool heel bewust voor competentiegericht onderwijs²⁰ en voor omgaan met diversiteit heeft gekozen. Het uitgangspunt hierbij waren de competentieprofielen die door de Vlaamse overheid zijn uitgetekend voor de professionele bachelor.²¹ Daarnaast is er ook het competentieprofiel²² van de opleiding Office Management van de Karel de Grote-Hogeschool. Uit dit profiel valt af te lezen wat de beginnende beroepsbeoefenaar aan competenties moet hebben wanneer hij of zij de opleiding Office Management heeft

doorlopen. Deze competenties zijn niet expliciet toegespitst op het interculturele aspect van de communicatie, omdat ze betrekking hebben op de hele opleiding, waarvan communicatie slechts een deelaspect is. Alhoewel puur competentiegericht leren op dit ogenblik nog niet mogelijk is, zijn er in elk opleidingsonderdeel doelstellingen die naar opleidingscompetenties leiden. Het opleidingsonderdeel ICC moest in dit profiel worden geplaatst, wat geen gemakkelijke denkoefening was. Een volgende stap was een studiedag van het departement Sociaal-Agogisch Werk van de Karel de Grote-Hogeschool en de publicatie *Inkleuren*. In deze publicatie rond diversiteit in het hoger onderwijs wordt een poging gedaan om interculturele eindtermen²³ voor de opleiding maatschappelijk assistent en orthopedagoog te formuleren. Hierbij komen de auteurs tot acht inzichten, tien vaardigheden en zes houdingen, helaas heel algemeen en niet allemaal even bruikbaar voor een toepassingsportfolio. Er was nood aan verfijning.

Op dat ogenblik zijn we van start gegaan met het uitschrijven van competenties: een voorlopig, of zoals in vakjargon, operationeel referentiekader. We zijn uitgegaan van de volgende stellingen: "Competent zijn betekent kennis, vaardigheden en houdingen kunnen combineren om een bepaalde opdracht in een specifieke situatie in de realiteit uit te voeren" en "Competenties zien we als complexe gehelen van kennis, vaardigheden en attitudes die zich manifesteren in veelsoortige, maar authentieke contexten."²⁴ Voor ICC zijn we dan voorlopig uitgegaan van een algemene basiscompetentie: "Je bent in staat om als burger intercultureel te communiceren en te functioneren in de multiculturele en diverse samenleving waarin je leeft en werkt." Met het oog op het opstellen van de cursus is deze basiscompetentie opgesplitst in kennis (je kent je leef- en werkwereld), vaardigheid (je kunt intercultureel communiceren) en twee houdingen (je beseft dat je de multiculturele samenleving bekijkt vanuit je eigen standpunt en je bent je bewust van de diversiteit in de samenleving en je probeert de 'andere' cultuur te begrijpen). Vanuit deze basiscompetentie probeert de cursus ICC om de student inzicht te verschaffen in communicatiesystemen en de communicatie tussen verschillende culturen. Tegelijkertijd leert de student hoe hijzelf die communicatieve interculturele competenties kan toepassen in zijn contacten met mensen of groepen uit een andere cultuur.

Vertrekkend vanuit deze basiscompetentie werden deelcompetenties uitgeschreven waaraan de studenten tijdens het academiejaar moeten werken. Deze competenties vallen uiteen in drie soorten²⁵:

- 1 **algemene competenties:** een beginnende beroepsbeoefenaar heeft deze competenties nodig om als een solidaire en kritische deelnemer in de samenleving te kunnen functioneren;
- 2 **beroepsgerichte competenties:** deze competenties zijn gericht op het werkveld waarin de beginnende beroepsbeoefenaar zal terecht komen;
- 3 **beroepsspecifieke competenties:** deze competenties zijn een realistische weergave van wat een beginnende beroepsbeoefenaar op zijn werkplaats nodig heeft.

We moeten hier wijzen op het feit dat een competentie uitsplitsen in kennis (*knowledge*), vaardigheid (*skill*) en houding (*attitude*) niet altijd volledig mogelijk is en soms zelfs artificieel overkomt, omdat veel deelcompetenties heel dicht bij elkaar aanleunen en het

begrip integrativiteit²⁶ hiervan een toepassing is. Een competentie is namelijk een ondeelbare cluster van kennis, vaardigheden en attitudes. Volgens sommige wetenschappers kunnen hieraan nog de categorieën persoonlijke eigenschappen en inzichten worden toegevoegd.

Bij het opstellen van de deelcompetenties werd geprobeerd om zo dicht mogelijk bij de uitgeschreven competenties van Office Management te blijven, zodat de student duidelijk het verband met het geschetste kader van het curriculum van de opleiding Office Management zou kunnen zien.

IMPLEMENTATIE VAN EEN OPERATIONEEL REFERENTIEKADER

Hoe moet nu een dergelijk referentiekader eruit zien? Het CEF voor talen onderscheidt zes niveaus voor vijf vaardigheden (zie hierboven). Deze opsplitsing is perfect te verantwoorden. In sommige kringen wil men zelfs een uitbreiding van het aantal niveaus of een schakering met subniveaus. Deze zesdelige inschaling lijkt voor een intercultureel referentiekader toch te groot. Er zijn mogelijk drie beroepsniveaus²⁷ die daaraan kunnen worden gekoppeld: de beginnende beoefenaar, de beroepsbeoefenaar en de expert. Deze driedeling lijkt te voldoen voor een referentiekader. De opsplitsing komt in praktijk ook overeen met de ervaring van een beroepsbeoefenaar. Een mogelijke opsplitsing van de competenties in verschillende fases voor het aanleren en verwerven van competenties kan daarbij het model van G. Miller²⁸ zijn:

De onderliggende laag is in dit schema telkens het fundament voor de volgende stap, waarbij de eerste twee stappen op het niveau van de kennis liggen, de derde stap op het niveau van de vaardigheden om zo tot de competentie te komen. Naast de opdeling van Miller zullen ook de inzichten van Michael Byram, Bella Gribkova en Hugh Starkey enerzijds en van Lies Sercu anderzijds deel uit maken van de verdere besprekingen van de werkgroep Interculturele Communicatie.

WAT HEEFT DIT MET 'VOLKSCULTUUR' TE MAKEN?

Bij de interculturele communicatie ligt de nadruk in Vlaanderen en Nederland heel vaak op de sociologische benadering, met als grote vertegenwoordigers Edward T. Hall²⁹, Geert Hofstede³⁰ en Fons Trompenaars³¹, en later ook David Pinto³² en anderen. Deze monumenten hebben voor een degelijke theoretische basis gezorgd. Elke cursus communicatie verwijst terecht naar deze tenoren en hun werk. Daarnaast is er heel de net aangehaalde Europese ontwikkeling in het talenonderwijs. Maar er zijn ook andere vormen van interdisciplinariteit mogelijk.

In Vlaanderen en Nederland is er de voorbije jaren een grote dynamiek ontstaan rond 'volkscultuur', zowel door wetenschappelijke ontwikkelingen (zie de vorige jaargangen in dit tijdschrift)³³ als door het actuele erfgoedbeleid. Europese etnologie of volkskunde heeft hierbij een nieuw academisch elan gekregen: nieuwe onderwerpen en methodes zijn op de agenda gekomen. Het volstaat om de bijdragen over cultureel erfgoed in de nieuwe Wegwijs cultuur (2005) te lezen om hiervan overtuigd te zijn. Marc Jacobs bespreekt er de recente evoluties in het landschap van het culturele erfgoed: grote verschuivingen in dit veld met speciale aandacht voor culturele diversiteit én met een grote invloed van wetenschappelijke ontwikkelingen.³⁴ In zijn artikel over 'volkscultuur' stelt Eric Corijn als conclusie: "Die dynamisering merkt men ook in de 'sector' volkscultuur (...) Cultuur wordt steeds meer het product van interculturele interactie, van omgaan met het vreemde, en steeds minder een herhalen van de traditie (...) En dat is nu precies waar de hedendaagse etnologie wil toe bijdragen (...) Actualiseren, zowel in de betekenis van 'aanpassen aan de hedendaagse inzichten' als 'bruikbaar maken voor de hedendaagse praktijk'.³⁵ In het debat staan begrippen zoals culturele diversiteit en interculturaliteit centraal, maar doorgaans blijft het beperkt tot het wereldje van historici, volkskundigen, museummedewerkers, erfgoedwerkers en cultuurbeleidsmakers. De onderzoeksresultaten en ervaringen zijn echter niet alleen in, maar ook buiten de erfgoedwereld relevant.

Heel opmerkelijk is een krachtige onderzoeksstroming rond interculturele communicatie in de Europese etnologie in de Duitstalige wereld. Daar wordt sinds 1989, en nog sterker sinds de uitbreiding van de Europese Unie in de voorbije jaren, baanbrekend werk verricht. Het onderzoek en de artikels van de Duitstalige volkskundigen Klaus Roth, Lutz Röhrich, Helge Gerndt, Sabine Wienker-Piepho, Alois Moosmüller, Peter Niedermüller, Ronald Lutz en anderen zijn hiervan duidelijke bewijzen (zie bijgevoegde literatuurlijst). Hun werk is geen kanttekening bij de sociologische benadering, maar een duidelijke wetenschappelijke stroming met enorme invloed in Midden- en Oost-Europa. De toevloed van migranten uit het voormalige Oost-Europa zorgde voor een versnelde studie van de integratieproblemen, net

Leraar Engels met klas aan de voet van Prambanantempel. Foto: Paul Catteeuw, zomer 2004.

omdat Duitsland en Oostenrijk de dichtste burens en de poort tot Oost-Europa waren en zij als eersten de stroom Oost-Europeanen opvingen. Totnogtoe bleef de impact van heel deze wetenschappelijke productie in Vlaanderen en Nederland relatief beperkt. Het zou niet alleen interessant zijn indien de volkskunde of etnologie in het Nederlandse taalgebied deze literatuur zou verwerken, maar ook zou participeren aan deze internationale debatten. Het mag worden verhoopt dat dit inderdaad zal gebeuren en impact zal hebben op de wereld van het cultureel erfgoed. Maar we pleiten er tegelijk voor dat ook buiten de volkskundige wereld, in de wereld van het onderwijs, een interessante kruisbestuiving mogelijk is. Het is een interessante uitdaging om de verschillende stromingen met elkaar te confronteren. De nieuwe mogelijkheden gecreëerd door portfolio's zijn hierbij interessant, zowel aan universiteiten als in hogescholen. Dit geldt zowel voor onderwijs rond erfgoed als voor tal van andere opleidingen, zoals die voor het (andere) bedrijfsleven. Een terugkoppeling naar de cursus Interculturele Communicatie ligt dan ook voor de hand.

BESLUIT

Het project om een portfolio voor interculturele competenties uit te werken bevindt zich in Vlaanderen nog in de beginfase. Het project, dat nu slechts door een kleine groep van 150 studenten wordt uitgetest en geruggensteund is door de werkgroep, heeft het potentieel om binnen een grotere opzet door andere deelnemers te worden gebruikt. En dat zal in de volgende jaren ook effectief gebeuren. Met de nieuwe werkgroep hopen we vooral kennis en ervaring te verzamelen om nieuwe inzichten aan het bestaande materiaal te toetsen en zo tot een geïntegreerd eindproduct te komen. Een eindproduct dat het plaatselijke belang overstijgt en dat uiteindelijk kan dienen als een echt portfolio, behoeft echter nog heel wat overleg en verdere testfases. Toch lijkt het eerste proefjaar erop te wijzen dat het project kan slagen. De voorwaarden voor succes liggen hier in (een internationale) samenwerking, indien nodig met de steun van de Raad van Europa. De droom om ooit tot een Europees portfolio voor interculturele competenties (naast de ELP) te komen, blijft echter levendig. Net als de hoop dat dit disciplineoverstijgende effecten zal sorteren. 'c' ■

LITERATUURLIJST

Andreas C. BIMMER, 'Nationale Symbole – ein Einwurf', in: Klaus Roth (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.105-113

Christian GIODANO, 'Die Rolle von Missverständnissen bei Prozessen der interkulturellen Kommunikation', in: Klaus ROTH (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.31-42

Helge GERNDT & Alois MOOSMÜLLER, 'Kulturvermittlung in Theorie und Praxis', in: Juliana Roth, *Blickwechsel. Beiträge zur Kommunikation zwischen den Kulturen*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 15. Münster/München/New York, Waxmann, 2003, p.7-14

Galina KOPELZEW, *Interkulturelle Kompetenz in der Beratung. Strukturelle Voraussetzungen und Strategien der Sozialarbeit mit Migranten*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 18. Münster/München/New York, Waxmann, 2004

Ronald LUTZ, 'Ethnologie und Pädagogik. Zur Praxis der interkulturellen Kommunikation', in: Klaus ROTH (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.291-301.

Wolfgang MIEDER, 'Viele Wege führen nach Europa. Sprichwörtliche Stereotypen und interkultureller Ausgleich', in: Sabine WIENKER-PIEPHO & Klaus ROTH (eds.), *Erzählen zwischen den Kulturen*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 17. Münster/München/New York, Waxmann, 2004, p.275-304

Alois MOOSMÜLLER, 'Interkulturelle Kompetenz und interkulturelle Kenntnisse. Überlegungen zu Ziel und Inhalt im auslandsvorbereitenden Training', in: Klaus ROTH (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.271-290

Peter NIEDERMÜLLER, 'Interkulturelle Kommunikation im Post-Sozialismus', in: Klaus ROTH (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.143-151

Pieter NIEDERMÜLLER, 'Soziale Inklusion und die Logik der kulturellen Differenz', in:

Christoph KOCK, Alois MOOSMÜLLER & Klaus ROTH (eds.), *Zuwanderung und Integration. Kulturwissenschaftliche Zugänge und soziale Praxis*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 16. Münster/München/New York, Waxmann, 2004, p.37-49

Juliana ROTH, 'Interkulturelle Kommunikation als universitäres Lehrfach. Zu einem neuen Münchner Lehrgang', in: Klaus ROTH (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.253-270

Juliana ROTH, 'Interkulturelle Kommunikation. Grundriss eines Forschungsfeldes', in: Juliana ROTH, *Blickwechsel. Beiträge zur Kommunikation zwischen den Kulturen*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 15. Münster/München/New York, Waxmann, 2003, p.197-221

Klaus ROTH, 'Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation', in: Klaus ROTH (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.9-27

Klaus ROTH, 'Nachbarn und Nachbarschaftsbeziehungen in Europa als Forschungsproblem der Europäischen Ethnologie und der Interkulturellen Kommunikation', in: Klaus ROTH (ed.), *Nachbarschaft. Interkulturelle Beziehungen zwischen Deutschen, Polen und Tschechen*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 11. Münster/München/New York, Waxmann, 2001, p.9-34

Judith SCHLEHE, 'Gender als transkulturelle Konstruktion', in: Judith Schlehe (ed.), *Zwischen den Kulturen – zwischen den Geschlechtern. Kulturkontakte und Genderkonstrukte*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 8. Münster/München/New York, Waxmann, 2000, p.7-16

Claudia SCHÖNING-KALENDER, 'Textile Grenzziehungen. Symbolische Diskurse zum Kopftuch als Symbol', in: Judith SCHLEHE (ed.), *Zwischen den Kulturen – zwischen den Geschlechtern. Kulturkontakte und Genderkonstrukte*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 8. Münster/München/New York, Waxmann, 2000, p.187-197

Gisela WELZ, 'Public Folklore and Multiculturalism. Interkulturelle Vermittlung als volkskundliches Arbeitsfeld', in: Klaus ROTH (ed.), *Mit der Differenz leben. Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*. Münchener Beiträge zur Interkulturellen Kommunikation, Band 1. Münster/München/New York, Waxmann, 2000?, p.153-161

- 1 Marleen Coutuer is licentiaat Germaanse filologie en hoofd van het Centrum voor Talen van het departement Handelswetenschappen en Bedrijfskunde van de Karel de Grote-Hogeschool in Antwerpen. Ze is specialiste in NT2. Op dit ogenblik doet ze projectmatig wetenschappelijk onderzoek op het gebied van taalportfoliomethodiek. Paul Catteeuw is licentiaat Germaanse filologie en lector Interculturele Communicatie aan dezelfde hogeschool. Hij doet op dit ogenblik projectmatig wetenschappelijk onderzoek naar interculturele vaardigheden in een multiculturele en veeltalige samenleving. Hij is bovendien lid (penningmeester) van de Raad van Bestuur van het VCV en van de Leuvense Vereniging voor Volkskunde vzw.
- 2 Zie European Language Portfolio (ELP) op: [http://culture2.coe.int/portfolio/inc.asp?L=E&M=\\$1/208-1-0-1/main_pages/welcome.html](http://culture2.coe.int/portfolio/inc.asp?L=E&M=$1/208-1-0-1/main_pages/welcome.html), bezocht op 22 augustus 2005.
- 3 Zie http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/education/Languages/Language_Policy/Key_Recommandations/recommendationAP2001.1539.asp#TopOfPage, bezocht op 22 augustus 2005.
- 4 Zie Common European Framework (CEF) op: http://www.culture2.coe.int/portfolio/documents_intro/common_framework.html, bezocht op 28 mei 2005.
- 5 Zie <http://cm.coe.int/ta/rec/1998/98r6.htm>, bezocht op 22 augustus 2005.
- 6 Op initiatief van de Zwitserse federale regering werd in november 1991 een intergouvermenteel symposium gehouden: *Transparency and Coherence in Language Learning in Europe: Objectives, Evaluation, Certification*.
- 7 Voor een uitgebreide geschiedenis verwijzen we naar Erna Gille, *The European Language Portfolio in Dutch upper secondary education, a useful assessment instrument or a gimmick? Paper presented at the 27th Annual IAEA Conference in Rio de Janeiro May 8-11, 2001*, op: http://www.decidenet.nl/apps/documenten/download/2001-1.01_European_Language_Portfolio_IAEA_2001_Erna_Gille.pdf, bezocht op 22 augustus 2005.
- 8 Zie Europass, op: http://europa.eu.int/comm/education/programmes/europass/index_en.html en <http://europass.cedefop.eu.int/europass/preview.action>, bezocht op 22 augustus 2005.
- 9 Een summatieve test is een test waarbij de onderwijseffecten worden gemeten.
- 10 Jan van TARTWIJK, Erik DRIESSEN, Babet HOEBERIGS e.a., *Werken met een elektronisch portfolio*. Groningen/Houten, Wolters-Noordhoff, 2003, p.10-11.
- 11 Ingrid TIGGELOVEND, *Etnocommunicatie. Communiceren met een multicultureel publiek*. Brussel, Gelijke Kansen in Vlaanderen, 2005, p.19.
- 12 Zie FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie (Nationaal Instituut voor Statistiek): http://statbel.fgov.be/figures/d21_nl.asp#5, bezocht op 22 augustus 2005.
- 13 Sinds het academiejaar 2004-2005 staat het opleidingsonderdeel Interculturele Communicatie als algemeen vak op het curriculum van de afstudeerrichtingen Talen en e-Office/Events/International in de opleiding Office Management van het departement Handelswetenschappen en Bedrijfskunde van de Karel de Grote-Hogeschool, Antwerpen.
- 14 Deze portfolio's vertegenwoordigen meer dan twintig landen. Vlaanderen telt voorlopig geen gevalideerde portfolio's. Er bestaat wel een pilotversie: Luk ADRIAENS, Luc BOGAERTS en Chris VAN WOENSEL, *Taalportfolio voor volwassenen*. Pilotversie juni 2001, op: <http://www.ond.vlaanderen.be/dvo/volwassenen/taalportfolio/>, bezocht op 22 augustus 2005.
- 15 Michael BYRAM, Introduction, op: http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/education/Languages/Language_Policy/Policy_development_activities/Intercultural_dimension/Byram.asp, bezocht op 22 augustus 2005: "One very obvious result of these changes is the need to take forward the unfinished discussion of intercultural competence in the CEF, for it is in the acquisition of intercultural understanding and the ability to act in linguistically and culturally complex situations that European citizens could benefit from a common framework of theory and practice not only for linguistic but also for cultural learning."
- 16 Met vertegenwoordigers van de Universiteit Wageningen, de Universiteit Antwerpen, de Katholieke Universiteit Leuven, de Hogeschool Gent, het Steunpunt Onderwijskansen van de Universiteit Gent, het Steunpunt Nederlands als Vreemde Taal van de Universiteit Amsterdam, de Karel de Grote-Hogeschool Antwerpen en het VCV. Deze werkgroep kwam voor de eerste keer samen op 30 mei 2005 op de campus Groenplaats van de Karel de Grote-Hogeschool Antwerpen. Een vervolvergadering is voorzien in het najaar in Amsterdam.
- 17 Een Leonardo da Vinci II-project van de Europese Gemeenschap. De partners kwamen uit Oostenrijk, Tsjechië, Duitsland en Groot-Brittannië. Voor informatie zie: <http://www.incaproject.org>, bezocht op 22 augustus 2005.
- 18 Michael BYRAM, Bella GRIBKOVA en Hugh STARKEY, *Developing the intercultural dimension in language teaching. A Practical Introduction for Teachers*, te downloaden op <http://lrc.cornell.edu/director/intercultural.pdf>, bezocht op 22 augustus 2005.
- 19 Lies SERCU, 'Testing Intercultural Competence in a foreign language. Current approaches and future challenges', *Belgian Journal of English Language and Literatures* (2005). Het artikel wordt dit jaar gepubliceerd. Met dank aan Lies Sercu voor de preprint.
- 20 Hilde DE BACKER, *Onderwijzen met souplesse: interactieve werkvormen. Flexibiliseren in onze hogeschool*. Antwerpen, Karel de Grote-Hogeschool, 2005. Brochure n.a.v. het hogeschoolcongres op 17 maart 2005.
- 21 Dit profiel is er gekomen op advies van de hogescholen zelf: een domeinspecifiek referentiekader met de competenties voor de professionele bachelor Office Management: competentielijst van Vlhora (Vlaamse Hogescholen Raad).
- 22 Deze competentieprofielen zijn te vinden op het elektronische leerplatform 'Blackboard' van de Karel de Grote-Hogeschool Antwerpen (<http://bb.kdg.be>) en zijn voor intern gebruik (gebruikersnaam en wachtwoord) bedoeld.
- 23 *Inkleuren. Een werkboek voor diversiteit in het hoger onderwijs*. Gent, 2004. Een publicatie van de Arteveldehogeschool Gent, de Katholieke Hogeschool Limburg en de Karel de Grote-Hogeschool. Zie p.88-89. De publicatie kan worden gedownload op: www.khlm.be/saw/gelijkekansenhogeronderwijs/indexoverzicht.html.
- 24 Wil MEEUW en Linda VAN LOOY, *Portfolio zonder blozen. Het instrument doorgelicht vanuit het perspectief van de lerarenopleiding*. Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2005.
- 25 *Zelfevaluatie rapport. Office Management. Juni 2004*, 2004. Dit document is de basistekst voor de toekomstige accreditatie door de NVAO (Nederlands-Vlaamse Accreditatie Organisatie: <http://nvaio.net/>) tijdens het academiejaar 2005-2006.
- 26 J. VAN TARTWIJK e.a., *Werken met een elektronisch portfolio*, p.17-18 en Ruud KLARUS, 'Competentiegericht opleiden', in: *Handboek Effectief Opleiden*. Elsevier, 2003, op: http://www.han.nl/restyle/shpo/content/Competentieontwikkeling.xml_dir/competentiegericht_opleiden.pdf, bezocht op 28 mei 2005.
- 27 J. VAN TARTWIJK e.a., o.c., p.62-63.
- 28 J. VAN TARTWIJK e.a., o.c., p.15-18. De afbeelding van het driehoeksschema komt uit dit werk.
- 29 Zie o.a. Edward T. HALL, *The Silent Language*. New York, Doubleday Publishers, 1959; Edward T. HALL, *Beyond Cultures*. Garden City New York, Doubleday Anchor, 1976; Edward T. HALL en M. HALL, *Understanding Cultural Differences*. Yarmouth, Intercultural Press, 1990.
- 30 Voor de publicaties van Geert Hofstede: zie http://www.geert-hofstede.com/geert_hofstede_resources.shtml, bezocht op 22 augustus 2005.
- 31 Zie o.a. Fons TROMPENAARS, *Riding the waves of culture. Understanding Cultural Diversity in Business*. London, Nicholas Brealey Publishing, 1993.
- 32 Zie o.a. David PINTO, *Intercultural Communication. A three-step method for dealing with differences*. Leuven/Apeldoorn, 2000 en David Pinto, *Interculturele communicatie, conflicten en management (ICCM)*. Houten, Bohn Stafleu Van Loghum, 2004.
- 33 Voor een status quaestionis: Marc JACOBS en Gerard ROOIJAKKERS, 'Een onbeschamde blik. Etnologie, volkscultuur, erfgoed en dagelijks leven', *cULTUUR. Tijdschrift voor etnologie* 1 (2005) 1, p.3-21.
- 34 Marc JACOBS, 'Het culturele-erfgoedlandschap. Convergence en beleidsinstrumenten in de erfgoedsector', in: R. DILLEMANS en A. SCHRAMME (red.), *Wegwijs cultuur*
- 35 Eric CORLIJN, 'Volkscultuur', in: R. DILLEMANS en A. SCHRAMME (red.), *Wegwijs cultuur*, p.264-265, citaat p.265.